

על תרי"ג עקרונות

רגילים אנו לדבר על תרי"ג מצוות. לי נראה שלמצוות עלינו להוסיף עקרונות. לבי אומר לי שיש וודאי תרי"ג עקרונות, אף כי שכלי מלמד אותי שאינני מסוגל להתקרב למספר זה. על חמישה מעקרונות אלו רוצה אני להתייחס בשורות הבאות, חמישה היכולים ללמד על הכלל כולו.

את מושג העיקרון אנו יכולים ללמוד ממה שמובא ב'ספרא', מדרש התנאים לספר ויקרא: "וְאֶהְבֶּתָּ לְרַעְךָ כְּמוֹךָ (ויקרא יט, יח) רבי עקיבא אומר זה כלל גדול בתורה, בן עזאי אומר זֶה סֵפֶר תּוֹלְדוֹת אָדָם (בראשית ה, א) זה כלל גדול מזה". 'כלל גדול' פירושו לדעתי, כלל שממנו אנו, ובעצם – נציגנו החכמים, יכולים להסיק כללים חדשים. ואכן כך לימד אותנו הרמב"ם שקבע כי "וְאֶהְבֶּתָּ לְרַעְךָ כְּמוֹךָ" הוא עיקרון ממנו הסיקו החכמים מצוות ספציפיות שונות (ה' אב' יד, א): "לבקר חולים ולנחם אבלים... ולהתעסק בכל צרכי הקבורה... וכן לשמח הכלה והחתן ולסעודם בכל צרכיהם ואלו הן גמילות חסדים שבגופו שאין להם שיעור. אע"פ שכל מצות אלו מדבריהם [של החכמים] הרי הן בכלל וְאֶהְבֶּתָּ לְרַעְךָ כְּמוֹךָ". עד כאן עיקרון ר' עקיבא, על איזה עיקרון רמז בן עזאי כשקבע ככלל גדול את "זֶה סֵפֶר תּוֹלְדוֹת אָדָם"? אולי גם כאן, כבמקומות רבים, כשחכמים מצטטים חלק של פסוק הם מצפים מאתנו להתייחס לכולו, ולפעמים גם להקשרו. המפתח נמצא כנראה בסיום הפסוק "בְּדַמוֹת אֲ-לֹהִים עָשָׂה אֹתוֹ". העיקרון של בן עזאי מורה לנו: "נהג כלפי כל אדם בהתאם לעובדה שיש בו צלם א-להים".

והנה הרמב"ן (ויקרא יט, ב), מציג בפנינו עיקרון נוסף, "קְדָשִׁים תִּהְיוּ", הבא למנוע את המצב בו האדם "יִהְיֶה נבל ברשות התורה". חלילה לנו מלמנוע את עצמנו ממילוי צרכי הגוף והנאותיו, אך אל נא ידרדר האדם "להיות שטוף" בנהנתנות "ולהיות בסובאי יין, בזוללי בשר למו", ולדבר "בכל הנבלות". הדוגמה האולטימטיבית של ניוון זה היא השימוש בסמים. לקדושה יש ממד אנושי, השמירה על השלמות וההרמוניה של האישיות. הרמב"ן מוסיף "באלו ובכיוצא בהן באה המצווה הזאת הכללית [קְדָשִׁים תִּהְיוּ]... עד שיכנס בכלל זאת צוואת הנקיות בידיו וגופו", מכאן מצוות נטילת ידיים, "שנהיה נקיים וטהורים ופרושים מהמון בני אדם, שהם מלכלכים עצמם במותרות ובכיעורים".

בפרשתנו (יב, כח) פוגשים אנו עיקרון נוסף, החוזר ומתנסח שוב ושוב בספר דברים: "כִּי תַעֲשֶׂה הַטּוֹב וְהִיָּשֵׁר בְּעֵינֵי ה' אֶ-לֹהֶיךָ", ובנוסח אחר (ו, יח): "וְעָשִׂיתָ הַיָּשֵׁר וְהַטּוֹב בְּעֵינֵי ה'". הרמב"ן מפרש שוב: "וזה דרך התורה לפרוט ולכלול בכיוצא בזה, כי אחרי אזהרת פרטי הדינין בכל משא ומתן שבין בני אדם, 'לא תגנוב' ו'לא תגזול' ו'לא תונו' ושאר האזהרות, אמר בכלל וְעָשִׂיתָ הַיָּשֵׁר וְהַטּוֹב". אין זה כלל סתמי, הוא מצביע על מה שמצוי מעבר לחוק ולמשפט, מעבר ל"שורת הדין". בצורה פופולרית מבוטאת צורך זה בפתגם

המבוסס על בדיחה יהודית עתיקה: "זה כשר אבל מסריח". מכאן ה'לפנים משורת הדין' המנסה להפוך את המסריח לטרף, לאסור. זהו "וְעֵשִׂיתָ הַיָּשָׁר וְהַטּוֹב".

אלא שכאן התרחשה תופעה פרדוכסלית, המעמידה אותנו בפני עיקרון-על חמישי. מהמונח 'הַיָּשָׁר', הרווח במקרא בצורות שונות, התפתח המושג 'יושר'. מי שהסביר מושג זה בצורה ממצה היה ר' משה אלמושנינו (1518-1581), חכם מצאצאי גולת ספרד שישב בסלוניקי. עבורו הצדק חייב להשלים את עצמו על ידי מושג היושר (ה-epieikeia של אריסטו מונח שאלמושנינו מזכיר בספרו הכתוב ספרדית, 'הנהגת החיים', ה-equity בשפות מודרניות). לפי ר' משה אלמושנינו על האדם להתחשב בתנאי הזמן והמקום בהם בעיה מסוימת מתעוררת. הוא מדגים זאת בדילמה הקלאסית: "למי שהפקיד חרב ביד אדם אחד... הנה אם יבא המפקיד החרב ההוא בחימה להרוג את חברו וישאל מהנפקד החרב אשר הפקיד בידו, הנה אם יתנה לו הוא בלתי צדק. וראוי אז באותו העת להכחיש הפיקדון כדי שלא יהרוג את חברו". במילים אחרות, בהזדמנויות מסוימות, הכחשת הפיקדון, השקר, היא התשובה המוסרית הנכונה. החוק לא יכול להיות מוחלט. חינוך האדם חייב להיות מתוחכם יותר, וכדברי ר' משה: "ועל כן אין ראוי שיאמר לו בהחלט לכל נפקד שלא יכחיש בפיקדון...". זהו סוד הכתוב (קהלת ח, ה): "וְיָעֵת וּמִשְׁפָּט יִדַע לֵב חָכָם". אכן, על פי רוב מתואר המשפט, ומתוך כך החוק, כאישה אולי חגורת חרב, כשמאזני הצדק בידה, ועיניה מכוסות. היושר בא כתוצאה של פקיחת העיניים (אולי מיותר לומר, אך לא לשם קבלת שוחד). ואולי לעיקרון הזה התכוון רבא (ברכות סג, א) כשפירש את הפסוק במשלי (ג, ה) "בְּכָל דְּרָכַיךָ דָּעָהוּ... אמר רבא אפילו לדבר עבירה!". כדברי ר' משה אלמושנינו "כי אם היו כל האנשים שלמים לא היה צורך כלל לשנות הפעולות הטובות והיה ראוי לאדם לפעול אותם בכל זמן... אך היות שרעת האדם רבה עליו... על כן יצטרך לפעול הפעולות כפי העת והזמן". עד כאן חמישה עקרונות. חסרים לי רק תר"ט, ואולי עוד חזון למועד.